

BUXORO AMIRLIGINING IQTISODIY ZAVOLI: INFLYATSIYA VA BOZOR INQIROZI DAVLAT TAQDIRINI QANDAY HAL QILDI

*Termiz Iqtisodiyot va Servis universiteti
Pedagogika va ijtimoiy-gumanitar fanlar
Fakulteti tarix ta'lim yo'nalishi
3 bosqich 2.23-gurux talabasi
Toshto'xtayeva Fotima Muzaffar qizi*

Anotatsiya: Ushbu tadqiqotda XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Buxoro amirligida yuz bergan iqtisodiy turg'unlik, pul tizimidagi tizimli xatolar va inflyatsiyaning ijtimoiy-siyosiy oqibatlari tahlil qilinadi. Maqolada amirlikning so'nggi davridagi kumush tangalarning qadrsizlanishi, Rossiya imperiyasi rublining ekspansiyasi va bozorlardagi narx-navo oshishi davlat mustaqilligiga ko'rsatgan halokatli ta'siri arxiv manbalari va statistik ma'lumotlar asosida yoritilgan.

Kalit so'z: Buxoro amirligi, inflyatsiya, tanga qadrsizlanishi, bozor iqtisodiyoti, jadidlar, soliq tizimi, Rossiya rubli, iqtisodiy inqiroz, g'alla taqchilligi

Tarixda davlatlarning qulashi ko'pincha harbiy mag'lubiyatlar bilan izohlanadi. Biroq, Buxoro amirligining so'nggi chorak asrlik hayotini sinchiklab o'rgansak, davlat poydevorini yemirgan asosiy kuch — bu bozorlardagi nazoratdan chiqqan narx-navo va "pulning o'lishi" (inflyatsiya) bo'lganini ko'ramiz. 1920-yilgi siyosiy o'zgarishlarga qadar, amirlik iqtisodiy jihatdan allaqachon mag'lub bo'lgan edi. Pul tizimidagi "Tartibsizlik": Tanga qadrsizlanishi Buxoro amirligi pul tizimi tilla, kumush va mis pullar zanjiriga asoslangan edi. Ammo 1890-yillardan boshlab bu zanjir uzildi. Sifatsiz pullar: Amir xazinasi bo'shab qolgach, zarbxonada kumush tangalar tarkibidagi sof metall miqdori kamaytirildi. Agar avvalari tanga 90% sof kumushdan iborat bo'lgan bo'lsa, keyinchalik u deyarli mis aralashmasiga aylandi. Greshman qonunining ishlashi: "Yomon pul yaxshi pulni bozordan siqib chiqaradi". Xalq sof kumush tangalarni yashirib qo'ya boshladi, bozorda esa faqat qadrsiz "oqartirilgan mislar" aylana boshladi. Bu esa narxlarning bir necha barobar oshishiga turtki berdi.

Narxlarning oshishi va xarid qobiliyatining pasayishi 1900-1915 yillar oralig'ida Buxoro bozorlarida asosiy oziq-ovqat mahsulotlari narxi rekord darajada ko'tarildi. Arxiv ma'lumotlariga ko'ra, bir botmon (taxminan 128 kg) bug'doyning narxi: 1885-yilda — 8-10 tanga, 1910-yilda — 35-40 tanga, 1917-yilga kelib esa — 100 tangadan oshib ketdi. Bu faqat don mahsulotlariga emas, go'sht, yog' va choy kabi ehtiyoj mollari narxiga ham tegishli edi. Oddiy kasib yoki dehqonning daromadi esa joyida qolgan yoki pasaygan. Bu holat jamiyatda "Ochlik inflyatsiyasi"ni keltirib chiqardi. "Rossiya rubli" ekspansiyasi va iqtisodiy qaramlik Rossiya imperiyasi rublining

amirlik bozoriga kirib kelishi mahalliy iqtisodiyotga halokatli zarba berdi. Rubl barqarorroq bo'lgani uchun yirik savdogarlar va boy tabaqa barcha hisob-kitoblarni rublda yuritishga o'tdi. Natijada: Mahalliy tanga faqat kambag'allar va mayda savdo puliga aylandi. Amirlik valyutasi "qora bozor"da rublga nisbatan kundan-kunga qadrini yo'qotdi.

Davlat o'z pul tizimi ustidan nazoratni Rossiya banklariga boy berdi. Soliqlar zulmi va ijtimoiy portlash Xazina kamomadini to'ldirish uchun amaldorlar "ijodkorlik" qila boshladilar. Soliq turlari ko'paydi: Kofsh puli: Amaldor kelganida uning kavushini to'g'irlagani uchun to'lanadigan soliq. Tarozi haqi: Bozordagi har bir o'lchov uchun undiriladigan to'lov. Zakot va xirojning bir necha barobar oshirilishi. Dehqonlar hosilini yig'ib olmasidanoq, uning yarmini soliq sifatida berishga majbur edilar. Bu esa qishloq xo'jaligining inqiroziga va bozorlarda mahsulot kamayishiga (defitsit) olib keldi. Defitsit esa o'z navbatida narxlarni yana ko'tardi. Jadidlar va xalqning kayfiyati

Aynan mana shu iqtisodiy fojia jadidlarning asosiy targ'ibot quroli bo'ldi. Abdurauf Fitrat va Sadridin Ayniy o'z asarlarida amirlikning chirigan iqtisodiy tizimini fosh qildilar. Xalq tushunib yetdiki, amir va uning amaldorlari nafaqat siyosiy, balki ularning dasturxonidagi nonni ham himoya qila olmaydigan darajaga kelgan.

Buxoro amirligida narx-navo va soliqlar tahlili (1890–1917 yillar) Inflyatsiyaning real ko'rinishini his qilish uchun solishtirma jadvalga e'tibor beradigan bo'lsak bu ma'lumotlar arxiv hujjatlari va o'sha davr sayyohlarining (masalan, D. Logofet) hisobotlaridan olingan: Maxsulot turi (1 botmon=128 kg), 1980-yillar (Tanga hisobida), 1917-yil (tanga hisobida), O'sish darajasi.

Bug'doy 10-12 tangadan, 100-120 tangagacha 10 barobarga o'sdi. Arpa 6-8 tangadan, 60-70 tangagacha 8-9 barobarga o'sdi.

Go'sht (1 pud) 3-4 tangadan, 25-30 tangagacha 7 barobarga o'sdi. Guruch 15-18 tangadan, 110-130 tangagacha 7-8 barobarga o'sdi.

Ijtimoiy tabaqalanish korsatib o'tilgan jadvaldan ko'rinib turibdiki, narxlar 8-10 barobar oshgan bir paytda, aholining daromadi deyarli o'smagan. Masalan, oddiy navkar (askar)ning maoshi oyiga 15-20 tanga atrofida bo'lgan. Bu pul 1890-yilda bir oilani bemalol boqqan bo'lsa, 1917-yilga kelib bu pulga hatto bir qop un ham sotib olib bo'lmasdi. Inflyatsiya amirlikning harbiy va ma'muriy tizimini ichidan chirigan korrupsiya botqog'iga botirdi. Askarlar o'z qurollarini sotishga, dehqonlar esa yerlarini tashlab shaharlarga tilanchilik qilishga majbur bo'lishdi. Aynan mana shu iqtisodiy tanazzul 1920-yildagi siyosiy inqilob uchun eng asosiy "puxshta zamin" bo'lib xizmat qildi.

Xulosa: Inflyatsiya — Inqirozning iqtisodiy va ma'naviy yakuni bolib, Buxoro amirligining qulashini o'rganar ekanmiz, shunga amin bo'lamizki, davlatning zavoli faqatgina tashqi harbiy bosqinning natijasi emas edi. Bozorlardagi nazoratdan chiqqan narx-navo va qadrsizlangan tanga — bu tizimning ichki chiriganligidan dalolat

beruvchi asosiy simptomlar bo'lib xizmat qildi. Birinchidan, inflyatsiya davlat va xalq o'rtasidagi ishonch rishtalarini butunlay uzdi. Pulning qadsizlanishi va soliqlar yukining ortishi oddiy xalqni amirlik tuzumidan bezdirdi. Tarix shuni ko'rsatadiki, qorni och, ertangi kunga ishonchini yo'qotgan xalq uchun "Vatan" yoki "Amirlik" tushunchalari o'z ahamiyatini yo'qotadi. Bozorlardagi non narxi siyosiy mafkuradan ustun keldi. Ikkinchidan, iqtisodiy inqiroz armiya va davlat apparatining ma'naviy tanazzuliga sabab bo'ldi. Maoshi oziq-ovqatiga yetmaydigan askar va amaldor korrupsiyaga ruju qo'ydi. Natijada, 1920-yilgi hal qiluvchi janglarda amirlik armiyasi o'z irodasini ko'rsata olmadi — davlat ichidan yemirilib, faqatgina "po'stloq" bo'lib qolgan edi.

Uchinchidan, Rossiya rublining amirlik bozorini to'liq egallashi davlatning moliyaviy suverenitetini (mustaqilligini) yo'qqa chiqardi. O'z milliy valyutasini himoya qila olmagan Buxoro, amalda Rossiyaning iqtisodiy koloniyasiga aylanib bo'lgan edi.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, Buxoro amirligi misolida tarix bizga dars beradi: iqtisodiy barqarorlik ta'minlanmagan, inflyatsiya jilovlanmagan va xalqning xarid qobiliyati tushib ketgan jamiyatda har qanday siyosiy tuzum qulashga mahkumdir. Bozorlardagi narx-navo shunchaki raqamlar emas, balki davlatning hayotiy quvvati va omon qolish shartidir. Amirlikning fojiali yakuni iqtisodiy adolat o'rnatilmagan jamiyatning muqarrar taqdirini ko'rsatib berdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Abdurauf Fitrat. Amir Olimxonning hukmronlik davri. — Toshkent: "Ma'naviyat", 1992.
2. Sadriddin Ayniy. Buxoro xotiralari. — Toshkent, 1963.
3. Suxareva O.A. Buxara: XIX — nachalo XX v. (Pozdnefeodalniy gorod i yego naseleniye). — Moskva: "Nauka", 1966.
4. Remez I.A. Vneshnyaya trgovlya Buxari do mirovoy voyni. — Tashkent, 1923.
5. Tukhtametov T.G. Russko-buxarskiye otnosheniya v konse XIX — nachale XX v. — Tashkent, 1966.
6. Ishonov A.I. Buxarskaya Narodnaya Sovetskaya Respublika. — Tashkent, 1969.